

САВЧУК С. В.,кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
(Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича)

УДК 340.12

КУЛЬТУРА ВИНИ: ЕТИКА ЗАКОНУ ТА ЕТИКА ТВОРЧОСТІ

У значеннях і смислах етики закону та етики творчості криється неоднозначність самої вини. Виокремлення та аналіз цих соціальних детермінант вини дозволяє осмислити її як культурно-етичне уявлення. Проте, якщо стара етика закону лежить в основі початкових форм конструювання вини, то нова етика творчості як тип регуляції відносин людей є соціальною детермінантою зрілої, свідомої особистості.

Ключові слова: вина, відповідальність, етика, задоволення, закон, злочин, каяття, конфлікт, культура, мораль, норма, свідомість, совість, сором, соціалізація, справедливість, страждання, творчість, цінність.

В значениях и смыслах этики закона и этики творчества кроется неоднозначность самой вины. Выделение и анализ этих социальных детерминант вины позволяет осмыслить её как культурно-этическое представление. Однако, если старая этика закона лежит в основе начальных форм конструирования вины, то новая этика творчества как тип регуляции отношений людей является социальной детерминантой зрелой, сознательной личности.

Ключевые слова: вина, закон, конфликт, культура, мораль, норма, ответственность, преступление, раскаяние, совесть, сознание, социализация, справедливость, страдание, стыд, творчество, удовольствие, ценность, этика.

Ambiguity of fault is hidden in meanings and values of law ethics and creativity ethics. The emphasis and analysis of these social determinants of guilt allow to comprehend it as a cultural and ethics concept. However, if the old law ethics is the basis of the original forms of construction of guilt, then the new creativity ethics as a type of regulation of relationship between people is a social determinant of a mature, mindful personality.

Key words: guilt, responsibility, ethics, satisfaction, lex, crime, penitence, conflict, culture, morality, norm, conscience, shame, socialization, justice, suffering, creativity, value.

Вступ. Опозиція «сором/вина» – один із, але аж ніяк не єдиний критерій типологічної класифікації культур. Соціальне оточення індивіда, як і культура загалом, є детермінантами конструювання сорому й вини. Їх розуміння як соціальних конструктів потребує дослідження сутності типів регуляції відносин людей. Йдеться передусім про такий філо/онтогенетичний розподіл етичних систем, як етика закону та етика творчості [1].

Постановка завдання. У значеннях і смислах етики закону та етики творчості криється неоднозначність самої вини. Виокремлення та аналіз цих соціальних детермінант вини дозволяє осмислити її як культурно-етичне уявлення. Досягненню вказаної мети сприяють творчі доробки таких учених, як Я. Афанасенко, Р. Баумейстер, М. Бердяєв, Г. Гегель, І. Кант,

Б. Лебедева, А. Мацейна, Е. Нойманн, П. Ріквор, О. Стовба, М. Хайдеггер, А. Шопенгауер та ін.

Результати дослідження. Етика закону, авторитарна за своїм характером, сягає первісних кланів із їх тотемними культурами й табу. Суспільство як суб'єкт етики встановлює норми, яким людина повинна користися під страхом покарання чи відлучення. Реальність особистого буття людини ігнорується колективною нормою. Закон (норма зовнішньої поведінки), який не вказує конкретного діяння, а визначає межі й заборони, – засаднича цінність. Він не знає трагедії, того випадку, коли людина вимушена бути жорстокою внаслідок неминучості жертвування однією цінністю заради іншої. Розв'язати конфлікт закон не спроможний.

Добро й справедливість цікавлять етику закону. Життям, людиною і світом вона не інтересується [2]. Розпізнає і судить зло, проте у своїй боротьбі з ним не здатна перемогти; з цього парадокс старої етики. Вона лише «розщеплює» свідомість. У особи формуються дві підсистеми: несвідоме, яке Е. Нойманн називає «тінь», і свідоме у формі «зовнішньої особистості» або «персони».

Розкол між світом етичних цінностей у свідомій психіці й світом заперечення етичних цінностей у несвідомому призводить до виникнення почуття вини. Мірою догматизації нав'язування індивідам і суспільству етики закону, тобто інтенсифікації впливу совісті, збільшується розрив між свідомістю з її ціннісною ідентифікацією і несвідомим, яке в порядку компенсації займає протилежну позицію. При приборкуванні совість демонструє свою силу у формі свідомого почуття вини, при витісненні – має несвідомий характер. В обох випадках джерелом почуття вини є апперцепція тіні. Воно відкрито проявляється як страждання або ж залишається несвідомим залежно від того, який механізм спрацював – приборкування, інфляція чи витіснення.

Класичний психологічний спосіб, за допомогою якого етика закону забезпечує усунення почуття вини, – «вигнання козла відпущення». Як ритуал він існував в юдаїзмі [3]. Козел символізував гріх, від якого позбавлялися: тварину, після символічного покладання на неї всіх гріхів єврейського народу, відпускали в пустелю на свято Йом-Кіпур (івр. יוֹם הַכִּפּוּרִים – «Судний день»).

Люди матеріалізували почуття вини, а обряд офірування означав каяття. Тим самим вибудовується ланцюг почуттів, які люди екстерналізували, адже нездатні були досягнути свій внутрішній світ: «невдоволення → вина → каяття». Звідси виводиться і перший моральний модус: «негідна поведінка → вина → покарання». І якщо стара етика закону лежить в основі початкових форм конструювання сорому й вини, то нова етика творчості як тип регуляції відносин людей є соціальною детермінантою зрілої, свідомої особистості.

Нова етика аксіологічна: це передусім особистісна етика цінності і смислу. Вона закликає творити добро, засвоювати цінності й переоцінювати їх. Прагне усвідомити позитивні й негативні сили в людському організмі, встановити зв'язки між ними. Роль Суперєго, яке апелює до зовнішніх законів і здійснюється над інфантильним Его, заміщається Самістю як внутрішнім центром особи. Це етика свідомої особистості, совість якої проявляє інноваційність й долає негативну спрямованість у духу.

Правильно сформоване почуття вини не розслаблює людину, а сприяє зміцненню духу й характеру. Вина, що спричиняє відчай, позбавлена творчого сенсу. Усвідомлена же вина – активна і діяльна, супроводжується виправленням, недопущенням й удосконаленням. Усією

1 «Розуміння терміну «мораль», – переконаний А.С. Арсеньєв, – потребує диференціації його від поняття «моральність» (рос. нравственность). По-перше, на відміну від моралі, яка ззовні у готовому вигляді приписує індивіду і протистоїть його «Я», моральність пов'язана з цілепокладанням самого індивіда (свободою). Вона формується разом із особистістю і невід'ємна від змісту «Я». По-друге, тоді як мораль існує для інших, її нею можна користуватися, зокрема з корисною метою, буття моральності особистісне. Нею послуговуватися неможна. По-третє, якщо відмова моралі, здебільшого, має зовнішні форми, починаючи від похвали і престижу, завершуючи матеріальними чи іншими вигодами, то нагороди і відплати моральності лежать у самосвідомості індивіда» [16. с. 38–50]]. Ми же, у зв'язку з цією дискусією з цього питання, відзначимо, що мораль і моральність за своєю природою є соціальними феноменами. Опанування моральнісного типу взаємовідносин можливе тільки після засвоєння людиною моральних способів соціальної регуляції. І це не заперечують учасники дискусії, що простягається у часі.

душею людина може творити лише добро, а не зло. Тому добро породжується діями людини мірою того, наскільки просунувся далі процес саморозкриття її «Я».

Для етики творчості моральне завдання індивідуальне. Внутрішній діалог, у якому людина сама і обвинувач, і захисник, і суддя, – підвалина моралі¹. Норми останньої інтеріоризуються індивідом як культурні правила соціальної дії, після чого відбувається індивідуальний вибір цінностей. Тільки-но людина виявляється здатною до регуляції своєї поведінки на основі логік смислового й вільного вибору, вона переходить до системи нової етики творчості, формує моральну свідомість. І в яких би термінах моральний вибір і моральна свідомість не формулювалися, вони завжди передбачають певну особисту автономію. Як і особа в праві, і все, що з нею пов'язано, мислиться щонайперше моральними категоріями. «Мораль у кожного своя», – слушно зауважує О. Стовба, – будь-які спроби встановити загальні для всіх моральні норми неодмінно призводять до усунення моральної автономії суб'єкта і перетворення цих норм на загальнообов'язкові, тобто правові (хоча б й іменовали їх моральними)» [4]. «Вина як моральне явище, – наголошує О. Стовба, – належить цілковито нашому світу. Цей світ настільки «власне наш», що дійсним суб'єктом морального судження про себе може бути тільки я сам. Так, Кант, обстоюючи моральну автономію суб'єкта, стверджував, що моральне лише те явище, джерело якого знаходиться в нас самих, а не у зовнішньому світі. Звідси випливає, що в моральному сенсі осудити себе може лише я сам: усі судження про мою вину інших людей будуть для мене чимось трансцендентним. Унаслідок цього вина у моральному вимірі є суто трансцендентальним феноменом» [5].

Вина не моральна норма. Її феноменальність, як і будь-якого іншого почуття, виключає нормативність. Вина пов'язана з моральними категоріями (відповідальність, гідність, добро, зло, обов'язок, совість, справедливість тощо). У зв'язку із цим виникає запитання: чи визначається в рамках традиційних етичних понять феномен вини? Заперечна відповідь на нього не видається тривіальною, якщо врахувати, що, по-перше, мораль для самої себе вже передбачає вихідне буття-винуватим (М. Хайдеггер), і, по-друге, виконання безумовних вимог моралі заперечує і знищує саму мораль (Г. Гегель).

Як явище культури вина містить моральне обґрунтування людської діяльності, пов'язаної з виправленням помилок, проступків і злочинів [6], сприяючи тим встановленню соціального (правового) статусу особи. Дія передбачає діяча, а діяч означає особу. Дійова особа знаходиться певною мірою поза дії. Якості діяча – важливий атрибут особи, і навпаки. Якщо ж пригадати давньогрецьку культуру, то її цікавила дія як така, її моральне і метафізичне виправдання; вона не схильна індивідуалізувати персонаж, вважаючи його таким, що перебуває «усередині» дії.

Серед регуляторів поведінки людини вагому роль відіграють соціальні норми як системні уявлення про істинну і хибну поведінку. Норми – інструментарій і старої етики закону, і нової етики творчості; детермінант конструювання вини. Будучи абстрагованими від конкретних випадків і маючи зовнішній щодо особи характер, вони є засобами соціального контролю. Людина використовує норми як еталон, масштаб, критерій, за допомогою яких оцінюються свої і чужі вчинки [7]. Поведінка людина – це завжди похідна дотримання/недотримання соціальних норм.

Соціальна норма знає категорії добра і зла, однак трагедія їй не відома. Через це норма не спроможна допомогти розв'язати моральний конфлікт, а отже, не повсякчас здатна бути регулятором вчинку, в основі якого лежить конфлікт. М. Бердяєв вказував на абсолютний, однаковий для усіх характер норми. Остання не помічає розбіжностей; виражаючи свій імператив, наприклад, ошадливості, не враховує, що одному народу слід говорити «будь щедрий», а другому – «будь бережливий». З іншого боку, норма ставить людину в суперечливе положення. Пред'являє взаємовиключні очікування. Викликає рольовий конфлікт, тобто ситуацію, коли людина стикається з двома або більше одночасними вимогами, за яких виконання нею однієї з ролей унеможливує реалізацію решти. Тому, який би вибір не зробила людина, вона неодмінно відступить від якоїсь норми, і, як наслідок, вимушена буде відчувати сором або ж вину. Отже, зі своєї предмет-

ної сторони, вина «полягає в порушенні певного правила як такого, у невиконанні обов'язку, що тягне за собою очевидні наслідки, а саме, – чималу шкоду, заподіяну іншому (суб'єкту – С. С.). Це – поганий вчинок, і як такий він підлягає осуду через негативну оцінку. Кант у своїй праці «Досвід введення у філософію поняття негативних величин», 1763 р. – С. С.), присвяченій негативним величинам, називає вину негативною величиною у сфері практичного. У цій первинній якості вина теж обмежена, як і правило, з порушенням якого вона пов'язана, навіть якщо наслідки цього проступку можуть викликати відгук надзвичайного страждання, що надає їм деяку безмежність» [8].

Виникає культурологічний парадокс: руйнування звичного розвитку речей [9] призводить до утворення вини як особливого культурного стану людини, яка недотрималася норми. Людини, культурний стан якої базується на знанні про це порушення і про наслідки скоєного. Водночас вина, у парі з покаранням і прощенням, про що ітиметься далі, є і засобом відновлення нормального, звичного порядку. Але й не кожне страждання й спокутування вини може бути передумовою духовного, морального оновлення особи. Остання тоді відроджується, коли вина, міра вини не виходить за установлені суспільством межі. Людина не повинна вбивати (Вих. 20:3-17). Тому нове життя Родіона Романовича Раскольниковова на аряд чи спромоглося би стати ключовою темою Ф.М. Достоєвського. Це не його тема [10]; як і М.В. Гоголь дійшов стану внутрішньої суперечливості свого «Я», коли в другому томі «Мертвих душ» спробував виправити сильних світу цього, наділяючи їх високими моральними якостями.

Умисне вбивство вказує на надмірність недопустимого, того, що повністю виходить за рубіж помірних порушень окремих правил, які допускає моральна свідомість. Іноді особлива жорстокість дій,² кричуща несправедливість і волаюча нерівність соціальних умов приголомшують людину настільки, що вона не може визначити, які норми порушені. І це вже не просто протилежність, яку людина могла би усвідомити через протипоставлення допустимому. Це зло, яке причетне до радикальнішої суперечності, ніж протилежність допустимого/недопустимого³. Виправданням йому не може бути необхідність, зокрема виконання обов'язку чи наказу. Прийти до осягнення цієї надмірності неприйнятної можна лише подолавши прийнятне й досягнувши його межі.

Соціальні норми розглядають вину як стан, антитетичний правоті, у якому опиняється людина, яка скоїла аморальний проступок або вчинила правопорушення. Відповідальність сприймає вину як свою підставу, а людина – як вид моральної санкції, одну з форм духовного впливу, механізм самооцінки індивіда. Тому, будучи усвідомленою, вина виконує регулятивну функцію, постає як особливий вид внутрішньої заборони на такі дії в майбутньому. Вона, як і почуття відповідальності, гідності, совісті, сорому, страху, честі, – мотив, який реалізує норму. Самі ж санкції, що містять у собі ідеї відплати, заохочення і покарання, вину не розкривають.

Вина стимулює людину виправити ситуацію, відновити нормальний перебіг подій. Створює передумови для виникнення моральних норм, які виражають себе в совісті. Підтримання громадської згоди з приводу вироблених у суспільстві й ухвалених його інститутами норм (законів) – одна з функцій вини. На думку Р.Ф. Баумейстера, остання виконує дві важливі комунікативні функції. Перша функція спрямована на відновлення відносин, яким загрожує розрив. Людина, скоюючи проступок, вимушена вчиняти примітивні дії: визнати

² Я. Афанасенко закликає виявити моральні засади жорстокості, яка унаслідок орієнтації на задоволення, є виразом етики насолоди у її девіантному аспекті. Спроби відмовити жорстокості в ціннісному характері знімають питання про особисту відповідальність. Санкції стосовно жорстокості існують. Але, будучи позасутнісною, невиявною щодо ціннісно-зabarвленого простору особистого буття, жорстокість залишається лише суспільною загрозою [17].

³ Г.В. Лейбніц ототожнював соціальне зло з крадіжкою [18].

⁴ Сучасна секулярна культура зорієнтована на задоволення та успіх. Страждання знецінюється. Наявне буття розцінюється як остаточне і недвозначне [19. с. 204–211].

помилку, поступитися і вибачитися. Відшуковує слушні слова і кроки, спроможні позбавити Іншого від завданої йому болі. Вона жалкує про те, що образила Іншого, й просить вибачити її. Пробачення же символічно знищує спричинене зло. Відносини між ними стають вільними від образи й зненависті. Друга функція зорієнтована на покращення взаємовідносин. Вина заохочує людей до толерантності, стримує їх від скоєння проступків, що могли би завдати шкоду іншим [11].

На основі презентації, усвідомлення та оцінювання соціальних норм, джерела яких лежать в етиці закону і які продовжують створюватися новою етикою, формуються цінності. Норма, як ми з'ясували вище, не усвідомлює суперечностей, а тому і не є засобом розв'язання конфлікту, на відміну від цінності. Ціннісна свідомість завжди пов'язана з вибором, є безпосередньою його основою. Навіть у секулярному суспільстві⁵, де відносний характер моральних цінностей хоч і поєднується з ігноруванням проблеми абсолюту, трансценденції в класичному її розумінні, питання вибору, його моральності не знімається. Причина тому екзистенція, проблема істинності буття, з якої можливе перевизначення не лише трансценденції (як це відбувається в психоаналізі), а і зміщення акценту від обов'язку до свободи, й актуалізація повинності вже з екзистенціальних засад.

Чи є вибір однієї можливості, поступаючись іншими, виною? Ствердна відповідь «так» на це запитання цілком природно означає, що людина як релятивна істота самим своїм буттям стає «зло-чинною», оскільки вина неможлива без зла і страждання. І якщо, на думку М. Хайдеггера, феномен вини менш за все може бути прояснений розумінням зла як браку добра, то що ж тоді собою являє це постійне відставання людини від своїх можливостей, як не дефіцит здійснення цих можливостей?! Адже ця недостатність саме і призводить до того, що винуватість стає основою кожного злочину і що у такий спосіб саме існування перетворюється на вину. «Чи не вповзла сюди через чорний хід ідея грецької долі, яка для екзистенціальної філософії, в основі якої лежить людська свобода, є явно чужорідним тілом?», – запитує із цього приводу А. Мацейна.

Релятивність не є винуватість. Замкнута і обмежена, релятивність – онтологічний стан людини. Це можливість, яка сама себе визначила: моя велич у тому, що Я сам є те, що Я є. Убачати тут винуватість означає надавати мовній двозначності характер онтологічної дійсності, і тим знецінити людину як релятивну істоту. Людина не винна в тому, що вона є. Людина не зобов'язана своїм існуванням, оскільки обов'язок завжди передбачає щонайменше двох незалежних суб'єктів. «Навіть у релігійному світосприйнятті, – наголошує А. Мацейна, – немає суб'єкта, який міг би прийняти «дар» і тому залишився би боржником: Я нічого не отримував, Я повністю наданий. Людина вся – Бога-Творця: «*ipsius sumus*» (Пс. 99:3)» [12].

Людина, за словами А. Шопенгауера, безпосередньо наділена лише стражданнями. Задоволення (насолоду і щастя) ми можемо відчувати тільки опосередковано, згадуючи минулі страждання і втрати. Долаючи перепони і досягаючи бажаного, ми знаходимо не істинне щастя, а попередній стан – звільнення від якогось страждання. Щастя – це повсякчасудовolenня бажання. Разом із задоволенням зникає бажання і, отже, утіха. Ми відчуваємо біль, але не відсутність болі, турботу, а не її нестачу, страх, а не безпеку [13].

Така позиція інтригує, але не переконує. Почуття відсутності дозволяє доторкнутися до тієї останньої основи всіх речей, яка у Платона отримала ім'я «хора» (грец. *χώρα*) [14]. Ми гостро відчуваємо спрагу і голод. Проте варто їх задовольнити, як пиття та їжа нас вже не цікавлять. Як і не помічаємо ми, у комфортних умовах, нестачу тепла чи прохолоди. «Хворобливо жадаємо ми насолоди і радостей, коли їх немає; відсутність же страждань, хоч би вони припинилися після того, як тривалий час мучили нас, особисто нами не відчувається, ми можемо думати про їх відсутність хіба що навмисно, рефлексуючи» [15]. Це відбувається

⁵ Соціалізація, у розумінні психологів, – процес формування почуття вини [20, с. 36].

тому, що страждання носить явний характер, а благополуччя (щастя) – непрямою. Те саме, переконаний А. Шопенгауер, чиниться і з трьома провідними благами життя: здоров'ям, молодістю і свободою. Ці цінності також зі знаком мінус, як і правопорядок, справедливість, мир тощо. Поки вони є, ми їх не помічаємо. Усвідомлюємо лиш втрату: у дні нещастя розуміємо, що благополуччя вже минуло. Єдине, чисте щастя, якому не передуює страждання і за яким не настає пустота, – свободне від волі пізнання. Наприклад, відтворення на полотні краси природи.

Можливість конструювання вини на основі цінностей залежить, передусім, від двох чинників: від специфіки процесів інтеріоризації і соціалізації та від організації ціннісної свідомості. За нормального перебігу соціального процесу засвоєння людиною норм і цінностей формується здатність побудови адекватних ситуаціям форм вини. Людина входить у суспільство (включається в соціальні зв'язки), у якому існує соціально-культурна й морально-правова традиція, що виступає стосовно до індивіда як об'єктивний (моральний і правовий) фактор. Водночас людина суб'єктивно переживає почуття невдоволення собою і навколишньою дійсністю, пов'язане з її індивідуальною відмінністю.

Соціалізація означає, що традиції опановані індивідом і переживаються як власна, суб'єктивна вина³. При цьому почуття вини властиві певні внутрішні стимули або природні сигнали, похідні від несприятливих соціокультурних умов. Кожна культура й соціальний інститут, в основі яких етичні й моральні принципи, приписує стандарти поведінки, формує умовні сигнали вини й прагне прищепити їх зростаючому поколінню. Будучи сформованими, ці принципи утворюють когнітивний компонент свідомості. У випадку же гіперсоціалізації особа зазнає колосального тиску. Під впливом соціальних ролей, що втручаються у сферу мотивації, межа між зовнішнім і внутрішнім нівелюється. Соціальні ролі не зустрічають опору. Вони стають особистісними цінностями, значно не трансформуючись. Легше, звісно, прийняти дещо чуже, проте таке, що сприймається всіма, ніж близьке і любиме, але відкинуте іншими людьми. У зв'язку із цим виникає проблема обґрунтування конкретної особистості, взятої у всій її неповторній індивідуальності. Її вина, здебільшого, не в тому, що вона виявляється занепокоєною цінностями роду, а в тому, що припиняє прислуховуватися до духовного світу свого індивідуального «Я».

За гіпосоціалізації, навпаки, цінності не проникають у мотиваційні структури свідомості. Людина не впускає у свою особистість зовнішні регулятори, блокує їх дію. І якщо в першому випадку людина втрачає свою особистісну ідентичність, комфортно зливаючись із групою, а вина вписується в характер, то в другому (гіпосоціалізації), – людині недоступні такі конструкти, як сором і вина, адже як її поведінка, так й оцінки зумовлюються виключно потребами. Почуття вини, як показує практичний досвід, є не в кожного злочинця, тим більше людині, вина якої не доведена та бодай не осуджується з причини її незначності. Крім того, нездатність людини до соціалізації (соціопатія) може бути викликана неспроможністю відчувати вину як невдоволення собою та оточуючою дійсністю внаслідок генетичної спадковості або травми кори головного мозку, що вже є сферою інтересів клінічної психології.

Висновки. Отже, викладені міркування нашою думкою, що вина – це культурно-етичне уявлення, породжене внутрішнім станом, із зовнішніми стимулами. Це вид взаємодії людини зі своїм соціокультурним оточенням. Певне, це аж ніяк не єдиний і не завжди адекватний спосіб взаємодії. Спектр станів людини, яка відчуває вину, вельми різноманітний. Зумовлений він інтелектуально-моральним розвитком особистості. Утім, парадигма взаємодії індивіда із соціумом навряд чи буде повною, якщо в неї не включити вину й асоційовані з нею категорії – «зло», «обов'язок», «свобода», «відповідальність» тощо.

Список використаних джерел:

1. Бердяев Н.А. Опыт парадоксальной этики / Н.А. Бердяев ; сост. и вступ. ст. В.Н. Калужного. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков : «Фолио», 2003. – С. 135–227; Вышеславцев Б.П. Этика преображенного Эроса / Б.П. Вышеславцев ; вступ. ст., сост. и коммент. В.В. Сапова. – М. : Респу-

- блика. 1994. – С. 28–186; Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика / Э. Нойманн ; пер. с англ. Ю. Донца ; под общ. ред. В. Зеленского. – СПб. : Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 256 с.
2. Бердяев Н.А. Опыт парадоксальной этики / Н.А. Бердяев ; сост. и вступ. ст. В.Н. Калужного. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков : «Фолио», 2003. – 702 с.
3. Козёл отпущения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Козёл_отпущения.
4. Стовба А.В. Правосудие: процесс, событие, происшествие? Казуальные ряды вины и приговора / А.В. Стовба // Российский ежегодник теории права. – 2008. – № 1 ; под ред. докт. юрид. наук А.В. Полякова. – СПб. : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. – С. 96.
5. Стовба А.В. Правосудие: процесс, событие, происшествие? Казуальные ряды вины и приговора / А.В. Стовба // Российский ежегодник теории права. – 2008. – № 1 ; под ред. докт. юрид. наук А.В. Полякова. – СПб. : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. – С. 93.
6. Лебедева Т.Ю. Вина как процесс обретения индивидом социокультурного опыта / Т.Ю. Лебедева // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Философские науки». – 2010. – № 3. – С. 59.
7. Момов В.М. Норма и мотив поведения / В.М. Момов // Вопросы философии. – 1972. – № 8. – С. 107–117.
8. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр ; пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
9. Савчук С.В. Конкретизация законодательства: экзистенциально-правовой анализ / С.В. Савчук // Конкретизация законодательства как технико-юридический приём нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики : материалы Международного симпозиума (Геленджик, 27–28 сентября 2007 года) / под ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля наук РФ В.М. Баранова. – Нижний Новгород : Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 290–291.
10. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7 томах. Работы 1960-х – 1970-х годов / М.М. Бахтин. – М. : Русские словари, Языки славянских культур, 2002. – Т. 6 : Проблемы поэтики Достоевского. – 2002. – 800 с.
11. Baumeister R.F. Personal narratives about guilt : Role in action control and interpersonal relationships / R.F. Baumeister, A.M. Stillwell, T.F. Heatherton // Basic and Applied Social Psychology. – 1995. – V. 17, N. 1–2. – P. 173–198.
12. Мацейна А. Бог и свобода / А. Мацейна. – М. : Центр «Путь, Истина и Жизнь», 1999. – 198 с.
13. Шопенгауэр А. Собрание сочинений : в 6 т. / А. Шопенгауэр ; пер. с нем. ; под ред. А. Чанышева. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб ; Республика, 2001. – Т. 2 : Мир как воля и представление. – 496 с.
14. Деррида Ж. Эссе об имени / Ж. Деррида. – СПб. : Алетейя, 1998. – 208 с.
15. Шопенгауэр А. Собрание сочинений : в 6 т. / А. Шопенгауэр ; пер. с нем. ; под ред. А. Чанышева. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб ; Республика, 2001. – Т. 2 : Мир как воля и представление. – 496 с.
16. Арсеньев А.С. Научное образование и нравственное воспитание / А.С. Арсеньев // Психологические проблемы нравственного воспитания детей. – М. : НИИ общей педагогики АПН СССР, 1977. – С. 30–58.
17. Афанасенко Я.А. Вина: между наказанием и прощением / Я.А. Афанасенко // NB : Философские исследования. – 2012. – № 4. – С. 128–178. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : DOI: 10.7256/2306-0174.2012.4.245. URL: http://e-notabene.ru/fr/article_245.html.
18. Лейбниц Г.В. Опыты теодицеи о благодати Божией, свободе человека и начале зла / Г.В. Лейбниц ; пер. с фр. и лат. ; под ред., со вступ. ст. и примеч. В.В. Соколова. – Изд. 2-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 560 с.
19. Богданова О.А. Процесс секуляризации и кризиса личности в культуре постмодерна / О.А. Богданова // Вестник Академии. Ростовский экономический университет. – 2001. – № 1. – С. 204–211.
20. Белик И.А. Чувство вины в связи с особенностями развития личности : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / И.А. Белик. – СПб., 2006. – 209 с.

Р
КОНСТІУ
Суду
аліза
вдоск
К
конспВ
го Су,
в ре.
ложе
К
ховен
юриссIn
Const
in the
for im
Ke
Const.Вступ
змісності по
ше не завер
людина, її п
Закон
формальні в
правового за
правозастос
для констит
мелян, функ
тованої побу
Пробл
науці приділ
сті, що є акт
до проблеми
і загальною